

УДК 23: 215: 821.161.1

Юрій Максим'юк*Івано-Франківський богословський
університет імені св. Івана Золотоустого,
Коломийсько-Чернівецька єпархія УГКЦ*

ХРИСТОЦЕНТРИЧНІСТЬ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті проаналізовано основні засади питання христоцентричності у контексті духовної традиції Київської Русі. Розкрито богословські тлумачення христоцентричності києворуськими мислителями.

Ключові слова: христоцентричність, образ святості, «Моління».

Однією з визначальних проблем вивчення літератури епохи Київської Русі чи Києворуської держави є її представлення у контексті європейських Середніх Віків та обґрунтування її специфіки, проблеми національної приналежності, питання періодизації тощо. Водночас література Києворуської держави залишається однією з найменш по-новому осмислених проблем у сучасній історії літератури.

У період становлення писемної культури києворуського періоду - духовні процеси були відображенням умов життя суспільства, найсуттєвіших потреб народу, його сподівань й устремлінь. Але водночас вони були й наслідком практичної діяльності людей, відображенням тих обмежених історичними рамками соціальних настанов, якими керувалися різні верстви суспільства Русі-України, домагаючись своїх усвідомлених чи неусвідомлених цілей. На відміну від часів войовничого атеїзму, коли перекинувалася роль християнської церкви, монастирських організацій у розвитку культури, нині з'явилася можливість ґрунтовно й об'єктивно дослідити, зокрема, вплив християнства на становлення літературного спадку.

Світоглядною засадою християнства в літературі Київської Русі було переконання в тому, що Божа любов і милосердя є визначальними чинниками, без котрих жодне особисте, національне, чи світове спасіння є неможливе.

У християнстві як релігії Писання вся писемна культура виходить із лона церковної книжності і тому успадковує деякі риси, властиві конфесійній комунікації. Тому і світська література осмислює ті ж ідеї, образи, колізії, які подані у Святому Письмі. Вона усвідомлює їх як вічні питання буття, які вимагають постійного вирішення, й шукає на них свої відповіді. Пов'язана з християнською релігією, світська література, як і література релігійного змісту, зберігає підвищену відповідальність до мови й книги, що проявляється в умінні бачити неповторність слова, дорожити відтінками його значень, у поважливому ставленні до авторитетів і попередників, у культурі цитування й коментування [2, с. 29].

Визначальна риса сюжетів аналізованих творів здатність відображати і представляти основи християнської віри, за своїм характером ці сюжети є полісемантичними і багатоаспектними, конституують твори саме як художню систему. Сюжети у киеворуських творах, як і в інших образотворчих жанрах, творилися за раніше складеним планом, існуючим християнським канonom, відступи від яких були незначними. Однак великою заслугою митців давнини слід вважати те, що у межах строгого канону вони вибудовували щоразу нові образи. Синтез середньовічного історизму та символізму сприяє узагальненню образу й акцентує увагу на закладеній у ньому ідеї. Усе історичне сприймається як досвід, має повчальний характер. Літературно-художнє узагальнення творилося за рахунок образного символічного відтворення дійсності.

Згідно з фундаментальною засадою, на якій ґрунтується християнське світорозуміння, Бог творить світ, даючи йому образ, в той час Сам перебуваючи Прообразом. Сенс людського буття розуміється як процес «переображення». Давньоруська церковна література, яка у дослідженнях із даної проблематики ще по-іншому іменується «житійною», стверджувала святість, «переображення» як моральний ідеал поведінки, як особливу життєву позицію, через яку, мабуть, найвиразніше реалізується розуміння відношення людини до Бога. Це відношення здійснюється через прагнення уподібнитись Богові, що стає можливим через причетність земного втілення Бога [6, с. 81].

Книжність Києворуської держави перейнята образним світом Святого Письма, у контексті інтерпретації якого поставали оригінальні тексти, створені відповідно до руської історичної та культурної дійсності. Формування свідомості книжників Київської Русі відбувалося відповідно до канонів релігійної християнської традиції, візантійської патристики, а також руського історико-культурного контексту. Фактично завдання киеворуського книжника полягало у посередництві між софійністю (мудрістю) Божою та читачем, створенні тексту, здатного впливати на реципієнта. Метою цього впливу було формування християнської релігійної свідомості, моралі, відповідного способу життя та інших чинників суспільних і художніх

Тема хриstopодібності є центральною в давньоруській аґіографічній літературі, саме акцент на цьому аспекті дає змогу осягнути масштаб значення даної тематики в культурі Київської Русі. Адже, змальовуючи образ святості, аґіографічна література адресувала його найширшим верствам населення і тим самим враховувала світоглядні настанови не так інтелектуальної еліти, як «мовчазної більшості» суспільства [2, с. 83].

На час християнізації на кінець X ст. Русі образ святості був достатньо розроблений у попередній християнській традиції і через Візантію та Болгарію проник у слов'янський світ. Але процес сприйняття у духовній культурі, як відомо, не є механічним актом, являючи собою творче діяння прилучення до загально християнських цінностей, результатом чого є формування власне киеворуського образу святості, що вирізняється специфічними, лише йому притаманними особливостями і відповідним трактуванням теми хриstopодібності. Ці особливості повною мірою

уособлюють києворуські святі, що включалися до спільного християнського пантеону святості і високо шанувалися у Давній Русі.

Святим князям страсотерпцям присвячувався цілий цикл творів, надзвичайно популярних на Русі, дослідники його називають Борисо-Глібівським. До нього входять літописна оповідь, що під 1015 роком включена до складу «Повісті минулих літ», анонімне «Сказання і страсть і похвала святим мученикам Борису та Глібу», «Сказання про чудеса святих страсотерпців Бориса та Гліба», написані Нестором [1, с. 90].

У подальшій літературній традиції більшою популярністю користувалось не Несторове «Читання», створене відповідно до візантійського канону житія, а анонімне «Сказання». Переконливі свідчення цьому наводить італійська дослідниця Д. Ревелі у здійсненому нею в Генуї фундаментальному виданні літературних пам'яток Борисо-Глібівського циклу. Якщо, згідно з підрахунком, Д. Ревелі, списків «Читання» відомо лише 26, то «Сказання» збереглося у 226 списках [8, с. 26].

Всупереч усталеній візантійській традиції «Сказання» включали особливі позаканонічні літературні фрагменти про Бориса та Гліба [9, с. 10]. Та своєрідність давньоруської християнської літератури виявлялась не лише у відступі від канону. Звертаючись до канонізованого житійного образу святого, давньоруська думка акцентувала увагу на персонажах, що виявлялись за характером здійснюваного ними життєвого подвигу зрозумілішими, ближчими до тих ментальних рис, які визначають східнослов'янське світосприйняття.

Літературна спадщина Київської Русі на прикладі святих мучеників констатує, що для справжнього християнина нема іншого шляху, аніж наслідування Христа, яке давньоруські автори пропонують здійснювати, пройшовши три необхідні шаблі. По-перше, через таїнство хрещення людина покликана робити добро, через додержання святих заповідей вона звільняється від пристрастей, а через смиренномудрість звільняється від богоборчого самоствердження у гордині [8, с. 37]. В цілому, на прикладі «Оповіді про Бориса і Гліба» здійснюється сакралізація давньоруської історії, парадигма якої задана Біблією [9, с. 9]. Тим самим, через подвиг страсотерпців реалізується центральна ідея християнства, згідно з якою кінцевою метою, що визначає сенс людського життя, є єднання людини з Богом, обожнення, реалізація прагнення стати, згідно з апостолом Петром, «учасниками Божої Істоти» (2 Пет. 1,4).

У давньоруській літературній традиції через святих страсотерпців робиться акцент на мученицькій смерті як шляху до реалізації прагнення хриstopодібності. У цьому можна вбачати співзвучність апофатичному шляху прилучення до Бога, зважаючи на те, що саме апофатизм є однією з головних ознак східної богословської думки.

Христоцентричні засади також присутні у творчості митрополита Іларіона. Для Іларіона звернення до теми Христа передусім пов'язана з необхідністю перекинути місток до нового вищого етапу земної історії

людства – настання благодаті, етапу, на якому в контекст всесвітньої історії вписується Руська земля, народ руський. *Благодать, стаючи перед Законом (Старим Заповітом), призводить до знищення рабства, нерівності між людьми. Закон замінюється Благодаттю, рабство — свободою. У цьому суть розвитку людської цивілізації за Іларіоном. “Слово...” відзначається високим, добре обробленим стилем, багатством образів, порівнянь та біблійної символіки; щирістю тону й почуттів [10, с. 143].*

Тому й завершується христологічний трактат обґрунтуванням положення, що резюмує ще одну важливу для Іларіона тему, яка послідовно розгорталася впродовж викладу в першому розділі «Слова...». Йдеться про співставлення «старого», «нового» й молодшого, де перевагу однозначно віддано саме «молодшого», «новому». Адже, біблійні сюжети, які залучає Іларіон спрямовані на ствердження саме цієї ідеї. Перебіг історії після втілення Христа, що складає зміст її на етапі благодаті, уявляється як процес прилучення до вчення про нових народів [3, с. 57].

Перед Богом всі люди рівні, всі народи покликані Благодаттю до спасіння, тільки одні скоріше, а інші – пізніше. Іларіон вважав, що «Старий Заповіт» – це Закон, що суперечить «Новому Заповіту», тобто Благодаті. Такий закон розділяє народи, звеличуючи одних і принижуючи інших, засвідчуючи тим самим рабське становище людства. Закон був притаманний «юдеям». Іларіон вважав, що Бог є творцем не лише поодиноких людей, а цілих народів, тому кожен християнин несе відповідальність не тільки за власні вчинки, а й за вчинки всього народу [3, с. 56–58].

Митрополит Іларіон поставив перед собою складне історико-філософське завдання – довести ідею рівності всіх народів, підвести читачів до ідеї включення давньоруського народу у всесвітню історію, показати, що руська земля «славиться в усіх чотирьох кінцях Землі». Як церковний діяч, митрополит Іларіон, безумовно, на перше місце ставить «божественну мудрість». Він визнає за законом його позитивну роль, у тому числі й виховальну, хоча й ставиться до нього в цілому негативно.

Для нього закон – це лише етап переходу до благодаті. Етап цей необов'язковий для кожного окремого народу, оскільки до благодаті переходять народи, які не знали закону. Під благодаттю він розуміє щось на зразок амністії, яку Бог дає всім людям незалежно від якихось обставин, а також як можливість кожному прилучитися до Бога, стати Божим. Той, хто приймає благодать, стає сином Божим і починає жити новим життям. Нове життя відбувається в Святому Дусі, яким проймається людина, що створює можливість для саморегуляції поведінки людини. Можливість саморегуляції, у свою чергу, уможливорює відхід від закону як від зовнішньої регуляції. Подолання закону і сприйняття благодаті означає, за Іларіоном, набуття духовної свободи. Іларіон вважає, що з приходом благодаті Божої історична роль євреїв закінчується й її починають відіграти інші народи, серед яких і Русь. Ці народи незалежні, діяльні, рівні в благодаті. Така позиція допомагала Іларіону Київському в тогочасній ситуації відстоювати суверенітет Русі, вселяла оптимізм відносно її долі [10, с. 152].

Концепт христоцентричності своєрідно відображений у творах Данила Заточника «Слово» і «Моління», котрі датовані першою половиною XII ст. Ці твори знаменували якісно нове явище у суспільній свідомості, засвідчили появу світської національної інтелігенції. Перші рядки «Моління» занурюють нас в особливий світ високої патетики – гідності, краси та мудрості, омріяний приниженим та безпорадним в'язнем, котрий виносить на розгляд сторонніх свої вболівання «Хотів би написати про всю нужду

мого серця... бо все, що мені лишилося це моя мудрість, подібна до слави Соломона» [7, с. 392]. Відтак, можна стверджувати, що цей твір позначений як «особистісним началом» так і «індивідуальним авторським стилем», навіть не зважаючи на те, що його побудовано у традиційній афористично-повчально манері. Адже з використаними фрагментами класичної книжності Даниїл поводиться абсолютно вільно, демонструючи високу ерудицію та обізнаність Святого Письма. Завдяки цьому «Моління» слід вважати, яскравим прикладом компіляторного поєднання книжності та фольклору, як в частині розповіді про поневіряння конкретної людини, так і в контексті повчання князю, що виконане особливим дотриманням стилістики [6, с. 195].

У «Молінні» важливим є все: від благання до князя, котрий повинен бути по-християнськи добросердним та милостивим і водночас мудрим господарем, до занурення у внутрішній світ людини і запропонованої автором моделі самовизначення людини, яку вона сама повинна обирати. Усе це на наш погляд є свідченням активної позиції людини, що деякою мірою йде у розріз із загальноприйнятою у Середньовіччі світоглядною нормою теоцентризму [2, с. 92].

Іншим літературним твором, що інтерпретує тему христоцентричності у давньоруській традиції, є «Києво-Печерський Патерик», центральною проблемою якого є наближення до Бога, що передбачає необхідність кожен крок власного життя співставляти з ідеєю, яку заповідав і постійно втілював упродовж свого земного шляху Христос. Творці «Києво-Печерського Патерика» безумовно були знайомі з визначними пам'ятками візантійської патристики: «Ліствицею» Івана Ліствичника, «Студійським статутом» Феодора Студита, а також творами кападокійців Ніла Синайського, Єваґрія Понтійського. Подвижники Києво-Печерської лаври описані передусім у цьому творі, вони продовжують у започаткованому Борисо-Глібівському циклі тему святості як мучеництва. Адже чернецтво взагалі виникає, як певна версія мучеництва, що через добровільно обране аскетичне життя стверджує імператив християнської моральності. У давній християнській традиції вирізняються щонайменше дві тенденції у тлумаченні сутності чернечого подвигу. Одна, репрезентована життям єгипетських і сирійських ченців, акцентує увагу на героїчній аскезі, відверто ворожому ставленні до оточення, сповідує усамітнення, покуту, молитву як спосіб буття неординарної особистості. Другу тенденцію уособлюють палестинські ченці. Вони значно скромніші і втілюють своїм життям передусім духовну тактовність як найпершу добродієність подвижництва, тому їхній ідеал ближчий до людини, більш антропоцентричний [10, с. 35].

Певною мірою в «Києво-Печерському Патерику» знаходять відображення обидві тенденції. Першу, більш ригористичну, уособлює засновник Києво-Печерського монастиря святий Антоній і ряд затворників, чий подвиги описані в «Патерику...». Але, попри всю пошану, якою користується в давньоруській літературі Антоній, за своєю популярністю він

значно поступається другому засновнику Печерського монастиря, його керівнику і реформатору, наставникові ченців Феодосію. Не випадково й канонізація Антонія відбувається не раніше XIV ст., значно пізніше, ніж Феодосія. «Житіє...» ж його - найдавніше з тих, що збереглись до наших днів, - датується 1635 роком і входить до складеного у Києві польською мовою «Патерикону» Сильвестра Косова. Саме через «Життя Феодосія» та його наступників виявляються ті ознаки, що характеризують, на думку В.Горського, найвиразніші риси образу святості, як наслідування Христа [1, с. 19].

Від початку життєвий шлях Феодосія відзначається прагненням прилучитись до земного життя Христа. Заради цього він намагається втекти з дому з прочанами, в ім'я цієї ж мети він береться за випікання просфорок, адже вони уособлюють Христове тіло [4, с. 163]. Не припиняє активної подвижницької діяльності Феодосій і коли стає на чолі монастиря, розглядаючи працю, як шлях до «обожнення». У цьому вбачається ідеал хриstopодібності, який стверджується через мораль смиренномудрія, що у свою чергу трактується як антитеза гордині. Саме смиренномудріє, згідно зі світорозумінням, що стверджувалось у Київській Русі, охоплювало весь зміст істинного духовного життя, взятого в усьому його обсязі від джерел через дії до результатів. Завдяки даному ідеалу утверджується своєрідна етична позиція, згідно з якою шлях до спасіння душі, її очищення вбачається не в усамітненні, відособленні власного буття, а навпаки, він пролягає через прокладання центру свого внутрішнього буття назовні, у світ «благодатної» реальності спілкування з іншими людьми і загальнолюдськими духовними цінностями, досягти чого вважалось можливим через любов до ближнього, що і надає моральному закону давньоруської свідомості принципово антиегоїстичного характеру. Вищою метою визнається благо ближнього, яке передбачає співчуття, розвинене відчуття власної причетності до усього людського роду, відповідальності за все вчинене ним, прийняття на себе тягаря зла, скоєного людством, і готовність відповідати перед Богом від імені людства. Саме таким постає особистісний ідеал «Києво-Печерського Патерика» - святий Феодосій [8, с. 41].

Образ Феодосія завершує розвиток розуміння в києворуській традиції подвигу святості як «наслідування Христа». Життя Феодосія являє зразок поведінки особистості, що кожним кроком демонструвала живий зв'язок із Христом через служіння йому. Виражена у християнському одкровенні ідея наслідування Христа, набуває характеру, який визначає увесь зміст життя людини.

Таким чином, проблема наближення до Бога, що визначала саме життя людини давньоруської доби, конкретизується в тогочасній літературній традиції через її христоцентричність. Ідея наслідування Христа визначала зміст повсякденного життєвого шляху, яким повинна йти кожна людина, що прагне реалізувати вищий сенсбуттєвий принцип - наблизитись до Бога, за образом і подобою якого вона створена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горський В. Святі Київської Русі. - К.: Абрис, 1994. – 175 с.
2. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII - середина XIII ст). - К., 1993 - 216 с.
3. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 304 с.
4. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. - М., 1976. - 420 с.
5. Києво - Печерський Патерик. - Львів: Свічадо, 2001. - 192 с.
6. Коноявская Е.Л. Авторское самосознание древньоруського книжника (XIII-сер. XV в). – М.: Языки русской культуры. – 2000. – 299 с.
7. Моление Даниила Заточника // Памятники литературы Древней Руси: XII век. – М., 1980. - С. 388-398.
8. Свенцицкая И. От общины к церкви. - М., 1984. - 187 с.
9. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. - Торонто, 1990. - 370с.
10. Федотов Г. Святые древней Руси. - М., 2001. - 279 с.

Yuri Maksymyuk

CHRIST-CENTRALITY OF LITERATURE OF ANCIENT RUS

In the article basic principles of question of Christ head are analysed in the context of spiritual tradition of Kievan Rus. Theological interpretations of Christ head are exposed by Kievan Rus theologians.

Keywords: *Christ head, holiness, «Praising»*